

Held og lykke

Forestillinger om lykke i sagn og eventyr optegnet af folkemindesamleren Evald Tang Kristensen omkring 1870

Lene Andersen

Fortid og Nutid, juni 2008, s. 83 - 106.

Sagn og eventyr bliver i dag ofte betragtet som fantasifulde og overvejende usandfærdige historier. De fortællinger, mennesker fortalte til hinanden på landet i 1800-tallet, bør imidlertid ses som langt mere end "gode historier". De kan nemlig give et indblik i menneskenes kulturelle normer, værdier og forestillinger. Der er i vore dage en opfattelse af, at eventyr typisk ender med, at hovedpersonerne "levede lykkeligt til deres dages ende", men som regel afsluttes de eventyr, der blev fortalt i Gjellerup og Sunds sogne uden for Herning i Jylland, ikke på den måde. Det er sjældent, at lykken forstået som en følelsesstilstand træder frem i fortællingerne. Til gengæld rummer fortællingerne nogle helt andre forestillinger om, hvad lykke er. Artiklen vil give et indblik i fortællernes omverdenssyn ved at undersøge deres opfattelse af begrebet lykke. Samtidig vil det fremgå, at eventyr og sagn kan være nyttige kilder i et historisk studie af folkelige normer og forestillinger.

Lene Andersen, f. 1977. Cand.mag. i historie og dansk fra Københavns Universitet 2005. Arkivar ved Dansk Folkemindesamling, Det Kongelige Bibliotek. Nærværende artikel er en bearbejdning af temaer, der blev behandlet i specialeafhandlingen *Historisk folkekultur i Jylland omkring 1870. Indkredsning af træk i almuens forestillingsverden ud fra Evald Tang Kristensens optegnelser*, Københavns Universitet 2005.

Hvorfor er der nogle mennesker, som opnår lykke, mens andre mennesker oplever, at ingenting vil lykkes for dem? Sådanne overvejelser gør vi os nok alle sammen indimellem, og gennem tiden er mennesker kommet frem til forskellige svar. I slutningen af 1800-tallet gav jævne mennesker nogle helt andre forklaringer end i dag på, hvorfor nogle personer møder lykke og fremgang, mens andre oplever ulykke og fiasko. Samtidig havde datidens mennesker nogle anderledes opfattelser af, hvad lykke er.¹

Hvis man ønsker et indblik i, hvordan landbefolkningen for næsten halvandet hundrede år siden betragtede lykken, så har vi i Danmark et helt unikt kilde materiale. Det er folkemindesamleren Evald Tang Kristensens optegnelser af sagn og eventyr, som opbevares i Dansk Folkemindesamling. Optegnelserne er fyldt med spor, der kan benyttes til at indkredse almindelige menneskers omverdenssyn i 1800-tallet.

Folkloristisk materiale har ikke været meget brugt af historikere, men med de

potentialer Tang Kristensens samlinger rummer, er det overraskende, at materialet er blevet benyttet så sjældent i de seneste 30 års nyopdukkede interesse for historisk folkekultur. Inden for visse felter af historieforskningen er det vanskeligt at finde kilder til at besvare sine spørgsmål; det gælder ikke mindst, hvis man er interesseret i de mentale aspekter af den folkelige kultur i 1800-tallet. Ofte bliver jævne mennesker set gennem elitens øjne, og det kan derfor være vanskeligt at rekonstruere den bredere befolknings kultur. De såkaldte almindelige mennesker har sjældent efterladt sig materiale om deres holdninger, værdier og trosforestillinger. En af de få kildetyper, som indeholder landbefolkningens egne formuleringer, er bondedagbøgerne. Dagbogsskriverne beretter især om vejret og det daglige arbejde året rundt. De registrerer, at visse begebenheder er blevet udført, men tager sjældent stilling til dem eller røber deres holdninger og følelser. Bondedagbøgerne rummer kun i begrænset omfang omverdensfortolkninger og vurderinger.²

Det er det folkløriske stof til gengæld rigt på. Stoffet opstod ved, at folkemindesamlerne drog ud og opsøgte den jævne befolkning på landet for at optegne deres mundtlige fortællinger. Folkemindesamlerne medvirkede selv til produktionen af deres kilder, og det betyder, at materialets potentiale er afhængigt af, hvor dygtig den enkelte folkemindesamler var til at indsamle: Hvor loyal var han over for fortælleren, hvor præcist optegnede han, og hvor kvalificeret var han til at udvælge stof og meddelere.

Desværre var mange af de tidlige folkemindesamlere langt fra loyale over for deres meddeles udsagn, og derfor kan der være kildekritiske problemer ved at bruge visse former for folkløriske materiale som kilde til meddeler-

nes kultur.³ Folkemindesamleren Evald Tang Kristensens materiale er imidlertid meget velegnet til dette, og det er der flere grunde til. Evald Tang Kristensen (1843-1929) voksede op i hedeegnene omkring Viborg. Hans beskrivelser af sin barndom i erindringerne *Minder og Oplevelser* i fire bind fra 1923 tyder på, at hans familie med hensyn til levevis, påklædning og kosthold ikke adskilte sig nævneværdigt fra den jævne befolkning omkring den, og som han også selv fremhævede, kunne det være en fordel at kende dialekt, skikke og tankegange i de egne, hvor man optegnede.⁴ Desuden ser det ud til, at Tang Kristensen nedskrev fortællernes formuleringer med usædvanlig præcision og loyalitet. Han udviklede sin egen forkortelsesteknik, der ifølge hans eget udsagn gjorde ham i stand til at skrive lige så hurtigt, som meddelerne fortalte.⁵

Med sit indgående kendskab til den jyske landbefolkning i 1800-tallet havde Evald Tang Kristensen blik for, at fortællingerne formidlede en fælles tankeverden. Tang Kristensen anså imidlertid hovedsagelig sig selv som samler frem for forsker, og han har desværre ikke foretaget nogen større studier af meddelerens forestillingsverden ud fra fortællingerne.⁶

I stedet kan der hentes inspiration i den internationale forskning, der fornyede folkekulturstudierne i 1970'erne. Med inspiration fra antropologi opsøgte historikere nye emner og lånte af antropologernes metoder og begrebsapparater. Det har ført til en revitalisering af forskningen i det emneområde, man med den engelske historiker Peter Burkes betegnelse kan kalde for *popular culture* eller folkekultur.⁷ I sit mest kendte værk *Popular Culture in Early Modern Europe* fra 1978 introducerer Peter Burke traditionelt folkløriske stof for historikere og kommer med bud på, hvordan

Ewald Tang Kristensen (1843-1929) er den folkemindesamler, der har indsamlet mest folkloristisk materiale i den vestlige verden før Første Verdenskrig. Han opsøgte over 3000 mennesker for at optegne deres fortællinger og sange, ordsprog og gåder, skikke og forestillinger. Der eksisterer desværre ingen fotos, der afbilder Ewald Tang Kristensen ude at optegne. Men dette atelierbillede giver et lille indtryk af, hvordan han har set ud, når han var i felten. Han kom oftest vandrende ud til meddelerne, fordi han mente, at det ville være uhensigtsmæssigt at hæve sig over de fattige meddelere ved at komme kørende. (Foto: Martinus Christensen, 1895-1900. Dansk Folkemindesamling).

materialet kan udnyttes i historiske studier. Siden er mange fulgt efter, og interessen for almindelige menneskers kultur har fået en stærk placering i lande som England, Tyskland, Frankrig, Italien og USA.

Den nye folkekulturforskning benytter folkemindestoffet på en ny måde i sammenligning med de tidlige folkemindedforskere. Kilderne indgår i undersøgelse af spørgsmål, som ikke tidligere er blevet stillet.⁸ Materialet kan fx bruges til at ekstrahere de tabte forestillinger, som formede stoffet, og i det følgende vil det blive forsøgt at indkredse enkelte kulturelle forestillinger ud fra Tang Kristensens folkløstiske optegnelser af sagn og eventyr. Der sættes fokus på begrebet lykke, fordi lykkebegrebet synes at have en central placering i fortællernes forestillingsverden. Det er ikke målet her at lave synteser over hele almuen tankeverden, men blot at afprøve nogle af folkemindestoffets potentialer som kilde til almindelige menneskers kulturelle forestillinger, værdier samt normer om rigtigt og forkert.

Som en konsekvens af dette fokus bliver den traditionelle inddeling af stoffet i genrer uvæsentlig. I folkemindedvidenskaben skelnes ellers traditionelt mellem genrerne sagn og eventyr. Sagn omhandler begivenheder, som fortælleren mener virkelig har fundet sted, hvori eventyr er fiktive. Denne skelnen er ikke relevant i det følgende studie, fordi hverken sagnene eller eventyrene bruges som kilde til "sandt og falsk".⁹

Evald Tang Kristensens optegnelser indeholder en del mærkværdige og fantasifulde historier, men det betyder ikke, at stoffet ikke er brugbart i historiske studier. Selv om fortællingerne er fantasifulde og ganske givet indeholder overdrivelser, så må de have været genkendelige og betydningsfulde for meddelerne og tilhørerne. De må have givet

mening, og det er denne meningsverden bag fortællingerne, som det vil være interessant at forsøge at udlede.¹⁰

Udsagn fra almindelige mennesker i en hedeegn

Inden for den historiske og folkløstiske forskning findes eksempler på, at begrebet lykke er blevet behandlet. Det er et komplekst felt med mange aspekter, og der har gennem tiden været forskellige opfattelser af ordets betydning. Inden for den officielle kristendom blev lykke opfattet som udtryk for Guds nåde og velsignelse, men de folkelige forestillinger om lykken ser ud til at have været langt bredere og mangefacetterede.¹¹ Flere forskere har været inde på, at der i bondesamfundets meget konkrete opfattelse af verden har eksisteret det synspunkt, at lykke var noget helt bogstaveligt og kunne være knyttet til arbejdsprocesser og ting. De hidtidige studier har typisk baseret sig på enten folkløstiske optegnelser af forskellig art eller materiale, der er blevet til i tilknytning til hekseprocesserne. Samtidig har der været en tendens til, at studierne bygger på nedslag i kilder spredt over store geografiske områder, fx hele Danmark eller hele Norden, og ofte udstrækker studierne sig over store tidsrum som flere hundrede år eller endda tusind år. Mig bekendt eksisterer derimod ikke mere koncentrerede studier af lykke ud fra folkløstisk materiale, der er blevet indsamlet intensivt i en kort periode i et afgrænset område.

Evald Tang Kristensen har selv peget på, at han har foretaget den grundigste indsamling i Gjellerup, hvor han boede og arbejdede som lærer 1866-76.¹² Gjellerup med annekssoget Sunds hørte under Hammerum Herred, Ringkøbing Amt, og havde et fladt, skovfattigt land-

skab, hvor store områder stadig lå hen som hede omkring 1870. I sammenligning med resten af landet var landsbyerne små og lå spredt, og der var længere mellem gårdene. Som en konsekvens af den relative isolation og de økologiske betingelser var det karakteristisk, at beboerne havde mange erhverv. Ofte bearbejdede de selv råmaterialerne og nøjedes fx ikke med at avle får, men spandt også fårenes uld og strikkede sokker og trøjer og lignende, som de tog på markedet for at sælge.¹³ Hosebindingen havde været en væsentlig indtægt for mange af egnens beboere, men var nu ved at ophøre, og selv om salg af strikkede varer i uld stadig var en vigtig indkomst for mange, så var jordbrug det mest udbredte erhverv.¹⁴

Evald Tang Kristensen har selv peget på, at fortælletraditionen skal ses i sammenhæng med bindestuerne.¹⁵ Både unge og gamle samledes om vinteraftenerne for at strikke, og det gik som regel på omgang, hvem der lagde hus til. Mens hænderne var i gang med strikketøjet, blev der fortalt historier og sunget viser. Traditionen med at mødes i bindestuer var dog næsten døet ud omkring 1870. Det kan ses som en del af en udvikling, hvor det gamle arbejdsfællesskab gik mere og mere i opløsning. Efter at bønderne i forbindelse med landboreformerne havde flyttet deres gårde ud af landsbyen, var det tætte fællesskab blevet forandret. Selv om beboerne i mindre grad udførte kollektivt arbejde, så var de dog stadig afhængige af deres naboer i lokalsamfundet. Der var endnu en del arbejde, som mennesker fra forskellige hushold udførte sammen. Arbejde udført i fællesskab blev altid afsluttet med, at man holdt et gilde for dem, der havde deltaget i arbejdet. Det gamle landsbyfællesskab havde således et efterliv i en række andre fællesskaber.

På dette tidspunkt var det danske

Hosebinderen Niels Frederiksen Skov (1820-1900) havde et husmandssted i Busk, Gjellerup Sogn. Han var meddeler til Evald Tang Kristensen, der skrev om ham: "Niels fortæller godt. Han former sine sætninger fortrinligt og sidder noget tørt med det, så man føler sig ret hyggelig til mode ved at sidde og høre på ham. Nu forslår han en hel del af tiden ved bindehosen, thi han har selvfølgelig lært at strikke med færdighed ligesom alle egnens ældre mandfolk." Ifølge Evald Tang Kristensen havde det haft en væsentlig betydning for historiefortællingen på egnen, at menneskene tidligere samledes for at strikke – og fortælle historier – i bindestuerne. (Foto: Peter Olsen, 1895. Dansk Folkemindesamling).

samfund ved at forandre og udvikle sig på en lang række områder. Infrastrukturen blev forbedret og gjorde det lettere at følge med i, hvad der skete i andre dele af landet. Men selv om Danmark langsomt var ved at udvikle sig til et demokratisk og industrialiseret samfund, så var udviklingen dog længere om at slå igennem i de mere marginaliserede områder af landet, herunder Gjellerup og Sunds sogne. I landområder som disse levede en forholdsvis stor del af befolkningen stadig relativt isoleret og fattigt.

Det var folkemindesamlernes opfattelse, at befolkningen på landet havde levet stort set uforandret gennem århundreder, og at dens fortællinger var kilde til en for længst forgangen fortid. Derfor opsøgte de befolkningen for at optegne gamle viser, fortællinger og levevis, inden traditionerne forsvandt som følge af samfundsforandringerne. Tang Kristensen har flere gange fremhævet, at det var hos de ældre og fattigste mennesker, at han fandt sine bedste meddelere.¹⁶ Han har været ualmindelig omhyggelig med at angive, hvem han optegnede de forskellige fortællinger hos, og derfor er det reglen, at både meddelerens navn, opholdssted og ofte også erhverv kendes. Det giver et værdifuldt indblik i, hvad det egentlig var for mennesker, som fortalte historier til Tang Kristensen: De var hovedsagelig skolebørn, højskoleelever, tjenestedrenge og -piger, husmænd og huskoner, indsiddere, aftægtsfolk, skolelærere, gårdmænd samt enkelte håndværkere.¹⁷ Evald Tang Kristensens optegnelser videregiver altså mundtlige udsagn fra mennesker, som ellers sjældent efterlader sig spor af denne art i kilderne.

I det foregående og følgende optræder samlebetegnelser som *almue*, *folk*, *jævne* eller *almindelige mennesker*. Når disse betegnelser bruges, så er den urbane befolkning ikke indbefattet, og det sam-

me gælder lærde, rurale mennesker som præsterne. Det er af praktiske grunde nødvendigt at bruge sådanne samlebetegnelser, men det er ikke hensigten at lade menneskene i de to sogne fremstå som en homogen gruppe. Selv om fortællerne på nogle områder synes at have et fælles omverdenssyn, udgjorde de på ingen måde en ensartet masse.

Det er veldokumenteret, at der i samtiden eksisterede skel mellem de forskellige befolkningsgrupper på landet. De store landboreformer i 1700-tallet havde medført en velstandsstigning og deraf følgende selvbevidsthed hos selvejerbønderne, hvorimod husmænd og landarbejderne ikke fik del i velstanden. Men selv om der var forskel mellem fx gårdejernes og husmændenes økonomiske ressourcer, så var deres levevis og klædedragt ikke meget forskellige.¹⁸ Et andet skel i befolkningen lå mellem de to køn, hvilket blandt andet kom til udtryk i hvilke typer af arbejde, de udførte. Man kan lidt forsimplet sige, at kvindernes arbejde generelt var knyttet til hjemmet, mens mændenes arbejde bredte sig over et større område, inklusive markerne, heden, markeder osv. Desuden kan datidens bondesamfund siges at være opdelt i forhold til alder. Her var tre hovedgrupper: børn, unge og voksne, som dannede hver deres fællesskab eller lag, som man også kaldte det.¹⁹ Det er imidlertid bemærkelsesværdigt, at selv om fortællerne spreder sig med hensyn til alder, køn og erhverv, er det først og fremmest lighederne – snarere end forskellene – ved det fortalte, der springer i øjnene.

Det følgende studie bygger på 438 historier fortalt til Evald Tang Kristensen af 73 meddelere i Gjellerup og Sunds sogne. Hvor det overhovedet har været muligt, har jeg brugt og citeret Evald Tang Kristensens originale feltoptegnelser.

Fortællerne skaber mening i det daglige arbejde

Mange af de sagn og eventyr, som menneskene i Gjellerup og Sunds sogne fortalte til Evald Tang Kristensen, handler om forskellige mærkværdige hændelser i det daglige arbejde. Der kunne fx være noget galt med hestene, som det ses i et sagn fortalt af indsidderske Ellen Marie Nielsdatter i Busk: *"Hver nat var der en forskrækkelig tummel og sparken af hestene ... Til sidst blev den ene af hestene både syg og dårlig og lå sådan, at de troede, de måtte miste den"*.²⁰ Også kvægbestanden kunne opføre sig mærkværdigt, og det kunne ske, at køerne konsekvent blev syge og døde. Hjælpelærer J.V. Povlsen i Gjellerup fortalte om en mand, at *"han kunne ingen gode kreaturer have, [for] så snart han havde anskaffet sig et, blev det sygt og døde en tid efter"*.²¹ I andre fortællinger rettes opmærksomheden mod svinebestanden, og brødsælgerkonen Ane Pedersdatter i Birk fortalte om et svin: *"Det ville ikke smage den dejligste æde, og når man hældte sød mælk og rugmel i trugtet, vendte det sig lige om og gav sig til at æde af sit eget møg"*.²² Også højskoleelev Jeppe Kristian Nielsen i Hammerum fortalte om nogle *"svin, [der] blev tåbelige og som helt rasende, de sprang op ad væggene og ville ingen æde tage til sig"*.²³ Formodentlig ville svinenes afsky for foderet i sidste ende hindre bondens udbytte, fordi det ville gøre det vanskeligt at fede dem op, inden de skulle slagtes. Samlingen fra Gjellerup-egnen rummer mange fortællinger om, hvordan husdyrene opførte sig destruktivt, blev syge og døde – alt sammen med det resultat, at menneskene mistede udbyttet.

Der blev også berettet om, at det forventede afkast udeblev. Måske ville en ko ikke give den sædvanlige mængde mælk, eller ægproduktionen dalede.

Højskoleelev Mads Kristian Madsen i Hammerum fortalte fx om en mand, der mistede udbyttet af sin ægproduktion på denne mærkelige måde: *"En dag ... kom der et æg ... trillende i vejsporet henne fra hans hus af. Han løb nu efter ægget og ville slå det i stykker med hans kæp, men det var ham umuligt at ramme det, og så måtte han lade det løbe"*.²⁴ Det kunne også være udførelsen af et arbejde – fx en slagting – som ikke ville lykkes. Husmand Peder Andreas Nielsen i Vasehusene fortalte et sagn, hvor *"Konen stak og stak, og uagtet hun kom dybt ind med kniven, kom der dog ikke en dråbe blod"*.²⁵

Der kunne også fortælles historier om, at der skete noget mærkeligt med gårdens bygninger. Hjælpelærer J.V. Povlsen i Gjellerup fortalte: *"Hele taget gled ganske langsomt ned af huset; det var ... for resten ganske stille vejr, så det kunne ikke have nogen naturlig årsag"*.²⁶

Til sammen giver disse fortællinger et indtryk af, at uventede og mærkværdige hændelser var en del af hverdagen. Hjælpelærerens formulering om, at tagets fald *"ikke kunne have nogen naturlig årsag"*, er sigende. Det er typisk overnaturlige forklaringer, der formidles gennem sagnene og eventyrene i kontrast til mere naturvidenskabeligt funderede forklaringer. Fortællerne betragtede hændelserne som *"hekseri"* – eller *"forgørelse"*, som de også kaldte det. I enkelte fortællinger bliver en person med navns nævnelse udpeget som *"heks"*. Det sker fx i et sagn, som husmand Peder Andreas Nielsen fra Vasehusene fortalte til Tang Kristensen. Husmandens formuleringer giver et indblik i, hvordan udvalgte personer kunne gøres ansvarlige for andre menneskers mislykkede arbejde: *"Else Pedersdatter ... var almindelig anset for en heks, og vist er det, at når hun kom ind et sted, og folk der havde begyndt på et arbejde af no-*

I dag forbinder mange mennesker ordet "heks" med den udstoppede figur, der sættes på sankthansbålet. Det er typisk en gammel, hæslig kone med et kosteskift til at flyve på. Der er med andre ord tale om en heks, der tilhører fantasiens verden, og som kendes fra fx tegnefilm. Anderledes var det i 1800-tallets bondesamfund, hvor heksene mentes at eksistere rundt omkring i lokalsamfundene. Ellers almindelige mennesker kunne blive betragtet som hekse. (Foto: Anna Ellekilde, udateret. Dansk Folkemindesamling).

gen vigtighed, så gik det altid uheldigt med det, inden det fuldførtes".²⁷ Fortælleren beskriver efterfølgende, hvordan Else Pedersdatter overværede, at det mislykkedes for en kvinde at slagte en ko, og Else Pedersdatter kobles sammen med den arbejdende kvindes manglende succes med slagtingen. At arbejdet gik "uheldigt" betyder ikke, at det var tilfældigt eller utilsigtet, at arbejdet mislykkedes, sådan som mange mennesker i dag vil afkode ordet. Ordet *uheldigt* er derimod væsentlig for tolkningen af sagenet, fordi almuen havde en særlig forståelse af, hvad *held* og *lykke* var. Der eksisterede en forestilling om, at der var en særlig *kraft* knyttet til hvert arbejde og udbytte. Hvis *kraften* blev fjernet, ville den pågældende arbejdsproces

eller produktion ikke føre til et positivt resultat. Denne *kraft* kaldte almuen for "*held*" eller "*lykke*", og de to ord blev brugt synonymt. Der eksisterede ord for de forskellige slags lykke, alt efter om lykken var knyttet til svineproduktionen, smørkærningen osv. Der taltes om *smørlykke*, *fårelykke*, *svinelykke* og *svineheld*, *brændevinslykke*, *hønselykke* og *æggelykke* osv. alt efter, hvilket arbejde folk havde lykke med. Ordene optræder i H.F. Feilbergs *Ordbog over jyske almuesmål* (1886-1903), og ved opslag på ordene *brændevinslykke*, *hønselykke* og *æggelykke* oplyser ordbogen, at en heks eller en fremmed person kunne tage lykken. Ved *hønselykke* præciseres, at lykken "*kan berøves en ved heksekunster*." I den jyske almues sprog eksisterede altså

en række sammensatte ord, hvor ordet *lykke* knyttedes til arbejdsprocesser og produktion.

I Evald Tang Kristensens samling af sagn og eventyr fra Gjellerup og Sunds optræder kun et enkelt sådant ord, der ender på *-lykke*.²⁸ Hovedpersonen i et eventyr ville prøve sin "jagtlykke" forstået på den måde, at han ville se, om han havde held i jagt og fik udbytte af jagen. Men selv om de andre lykkeord som æggelykke og svinelykke ikke optræder som udsagn i Tang Kristensens stof, er forestillingerne bag ordene til stede. Det ses i de fortællinger, hvor lykken eller heldet udeblev. Fortællerne forsøgte at skabe mening i hverdagens arbejde ved at give heksene skylden for mærkelige hændelser, der ikke umiddelbart kunne tilskrives en anden årsag.

Den sociale balance

Meddelerne berettede ofte, at mennesker søgte hjælp hos kloge folk for at få deres lykke tilbage, når et arbejde var forhekset. Den kloge mand eller kone kunne ophæve forgørelsen, så man atter fik held i arbejde og produktion. Fortællerne opfattede lykke og held som noget, der kunne stjæles, mistes og genvindes.²⁹

Det er interessant, at fortællerne fremhævede heksene og de kloge folk i forbindelse med arbejdsresultaterne, fordi det fortæller noget om, hvordan almindelige mennesker opfattede mulighederne for at påvirke deres egen tilværelse og deres arbejdsliv. Det var ikke det enkelte menneskes flid og arbejdsdygtighed, som altid var afgørende for, om hverdagens arbejde lykkedes eller ej. Det fremstilles heller ikke som rent tilfældigt, om arbejdet gik godt eller skidt. Derimod blev arbejdet betragtet ud fra en magisk forståelsesramme. Menne-

sker med særlige magiske evner – som hekse og kloge folk – kunne udefra påvirke det enkelte menneskes succes med sit arbejde. Dermed blev det arbejdsudøvende menneske ikke betragtet som den eneste ansvarlige for arbejdets resultat, for menneskets omgivelser kunne også påvirke dette.

Det er oplagt at holde disse forestillinger op imod de erfaringer, som fortællerne kunne gøre sig i hverdagen. Den svenske etnolog Jonas Frykman har undersøgt bondesamfundets forestillinger knyttet til smørlykken. Han fremhæver, at smørkærningen let kunne mislykkes, hvis køerne fx var blevet fodret dårligt eller forkert, fløden var blevet sur, eller hygiejnen var ringe. Dermed var arbejdets udkomme på ingen måde proportionelt med arbejdsindsatsen.³⁰ Ovenfor blev citeret et sagn fortalt af husmand Peder Andreas Nielsen, hvor mangelen på slagtelykke kom til udtryk ved, at bondekonen stak i dyret flere gange uden at tage livet af det. Ifølge den norske folklorist Bente Gulveig Alver kan man finde mange fortællinger om netop denne situation, og det tolker hun som udtryk for, at det ikke har været en ualmindelig hændelse. Hun skriver, at den rationelle forklaring må være, at man placerer stikket forkert.³¹ Når disse mere jordnære forklaringer nævnes her, er det ikke for at fremhæve, at der kan gives rationelle forklaringer på de begivenheder, som fortællerne giver en overnaturlig forklaring. Det er blot hensigten at sandsynliggøre, at der kan ligge helt dagligdags erfaringer til grund for fortællingerne.

At det enkelte menneskes arbejdsindsats og evner ikke spiller nogen særlig rolle i fortællingerne, kan måske også ses i sammenhæng med, at den enkeltes bidrag ikke var så synligt, hvis arbejdet blev udført i fællesskab med andre. Som tidligere nævnt var bondesamfundets

mennesker afhængige af hinanden og hjalp hinanden med at udføre forskelligt arbejde. Sådanne konkrete hverdagserfaringer har formentlig styrket opfattelsen af, at det enkelte individs flid og dygtighed ikke alene var afgørende for arbejdsresultatet.

Fortællingerne rummer antydninger af, at det havde betydning, hvilke relationer den enkelte havde til menneskene omkring sig. Fx gav hjælpelærer J.V. Povlsen følgende forklaring på, hvorfor en mand mistede lykken: *"Man mente, at en heks havde ved sine kunster gjort denne fortræd for at hævne sig på manden, som hun var vred på"*.³² Heksen tillægges her et hævnmotiv. Muligvis har fortælleren ment, at manden havde et medansvar for sin mistede lykke, fordi han havde gjort sig uvenner med heksen.³³

I den forbindelse skal det nævnes, at historikeren Peter Henningsen har beskrevet, hvordan almuen var opmærksom på at bibeholde den sociale balance i lokalsamfundet. Peter Henningsen nævner fx, at et bryllup blev anset for at være farligt, fordi en ny alliance kunne true byens ligevægt.³⁴ Tang Kristensens optegnelser af sagn og eventyr om hekseri antyder, at noget lignende kunne være gældende for uvenskaber.

Inden for hekseforskningen har der været fokus på relationen mellem heks og offer. Det er karakteristisk, at anklager om trolddom ofte opstod i små tætte samfund, hvor menneskene omgik hinanden til daglig og kendte hinanden særdeles godt.³⁵ De to parter gives imidlertid ikke lige meget opmærksomhed i fortællingerne i Tang Kristensens samling. Synsvinklen er typisk lagt, så offeret er i fokus, hvorimod heksene ofte ikke engang identificeres.

Det er i øvrigt interessant at tage et kig længere tilbage i tiden på de forklaringer, der i forbindelse med hekseprocesserne blev givet på heksenes motiver

for forgørelser. Den engelske historiker og antropolog Alan Macfarlane, der har undersøgt heksetro i England i 1500-tallet og 1600-tallet, har fundet ud af, at netop uenigheder mellem naboer blev anset for at være motiv for hekseri. Hekse handlede ikke uden at være blevet provokeret til det, skriver han.³⁶ I Danmark har Jens Christian V. Johansen undersøgt retsdokumenter fra 1600-tallet, og her fremgår det ligeledes, at forgørelser ofte skete på baggrund af skændrier eller fornærmelser. De retslige dokumenter viser, at heksenes handlinger mentes at være motiveret af hævn i over halvdelen af de jyske hekseprocesser.³⁷ Jens Christian V. Johansen har bemærket, hvor lidt overraskelse der kommer til udtryk i vidneudsagnene mod heksene. Tilsyneladende forventede omgivelserne ligefrem, at heksene tog hævn for "begåede overlaste".³⁸ Det er et gennemgående træk i vidneudsagnene, at de rummer en erkendelse af, at der er blevet handlet moralsk forkert over for troldkvinden.³⁹

Egentlig kan man undre sig over, at heksene blev straffet i 1600-tallet, eftersom det snarere var hekseofferet end heksen, der havde opført sig forkert i forhold til normerne. Måske er det sådanne holdninger, der ligger til grund for, at Evald Tang Kristensens meddelere sjældent beretter om, at heksene blev straffet for at stjæle lykke. Der var først og fremmest fokus på at genoprette den harmoniske tilstand, fra før lykken blev stjålet, ved at søge at få hekseriet ophævet. I nogle af historierne blev ofrene ligefrem advaret mod at søge at finde ud af, hvem der havde stjålet deres lykke. Fx fortalte indsidderske Ellen Marie Nielsdatter i Busk, at en klog mand sagde til nogle mennesker, hvis heste var urolige og syge, *"at det var onde mennesker, der gjorde dem fortræd, han kunne gerne vise dem, hvem det var ..., men*

efter hans mening måtte de hellere lade være, da den kundskab ikke førte til andet end et had så stærkt, som de vanskeligt nogen sinde kunne glemme".⁴⁰ Det er blandt fortællingens budskaber, at menneskene burde lade sig nøje med, at forhekselsen blev ophævet, og ikke anspore til at fortsætte fjendskabet. Tilsvarende fortalte højskoleeleven Jeppe Kristian Nielsen i Hammerum om nogle mennesker, der ønskede at vide, hvem der havde forhekset deres svin. De gik til en klog mand, men han svarede, at "det kunne han ikke [vise] på anden måde, end at det menneske skulle så komme dagen efter og forlange noget at drikke, men når de gav ham det, ville han dø. Da de hører det, ville de helst være fri for at få det at vide".⁴¹ I fortællingen havde menneskene altså ikke et ubetinget ønske om hævn og straf, men blev tilsyneladende stillet tilfredse ved at få forgørelsen fjernet. I samlingen fra Gjellerup-egnen er der kun en enkelt fortæller, der nævner, at en heks blev straffet, fordi han mentes at have forgjort nogle køer. Dog synes det ikke at være kvægejerens erklærede mål at skade hekseen, men tværtimod fremstår hævnaktionen som et resultat af, at han fulgte en klog mands råd og opfordring.⁴²

Her kan det være interessant at hæve blikket fra de folkloristiske fortællinger (og de normer, der her kommer til udtryk) og i stedet se på, hvordan menneskene har opført sig.

Gustav Henningsen har fra aviser i sidste halvdel af 1800-tallet samlet nogle eksempler på, at mennesker blev beskyldt for hekseri, hvilket i nogle tilfælde førte til heksemishandlinger.⁴³ Han ser avisernes omtaler af heksemishandlinger som en antydning af, at der eksisterede en "hidtil ukendt voldsbølge af ukontrollabelt omfang mod sagesløse personer".⁴⁴ Han gætter på, at overfaldene på formodede hekse i 1800-tallet

var en utilsigtet konsekvens af elitens afskaffelse af hekseafbrændingerne. Almuen skumlede generelt over, at hekse ikke blev retsforfulgt fra 1600-tallet og frem, skriver han. "Hvis menigmand selv havde fået lov til at råde, havde hekseprocesserne måske fået lov til at fortsætte et par hundrede år endnu."⁴⁵ Imidlertid peger Henningsen selv på, at begrænset kildemateriale gør det vanskeligt at vurdere, hvor udbredt en sådan utilfredshed var i befolkningen som helhed.⁴⁶ Det folkloristiske materiale, som Tang Kristensen optegnede, kan imidlertid være med til at kaste lys over dette spørgsmål.

De avishistorier, som Gustav Henningsen har fundet frem, danner umiddelbart en kontrast til Evald Tang Kristensens optegnede fortællinger, der som nævnt giver et indtryk af, at landbobefolkningen ikke nærrede udprægede ønsker om at straffe hekse. Imidlertid er avisartiklerne ikke gode kilder til, hvordan menneskene i samtiden opførte sig generelt. Aviser er nyhedsmedier, der hovedsagelig formidler viden om usædvanlige begivenheder, mens de sjældent beretter om de almindelige handlinger, som alle mennesker udfører til hverdag. Når heksemishandlinger nævnes i avisartiklerne, kan det med andre ord ses som udtryk for, at avislæserne undrede sig over dem.

Selv om folkeminderne og avisartiklerne ved første øjekast siger noget forskelligt om heksemishandlingen i slutningen af 1800-tallet, kan de to kildetyper faktisk supplere hinanden. Aviserne kan læses som udtryk for, at det var usædvanligt, at hekse blev mishandlet. Som supplement kan folkemindestoffet bruges til at sandsynliggøre, at der inden for almuekulturen eksisterede nogle holdninger om, at det ikke var ønskeligt at opsøge og straffe hekse. Gennem fortællingerne har meddelelserne kunnet

udtrykke nogle normer om, hvilke handlinger de opfattede som rigtige og forkerte.

Ifølge Gustav Henningsen havde heksetroen en moralsk betydning, ved at alle bestræbte sig på at opføre sig sådan, at ingen kunne kalde dem hekse.⁴⁷ Man kan forestille sig, at fortællingerne om forgørelse af lykke havde en lignende betydning gennem de moralske budskaber om rigtig og forkert opførsel. Folkemindestoffet kan imidlertid ikke vise, om menneskene i dagligdagen levede op til disse normer.

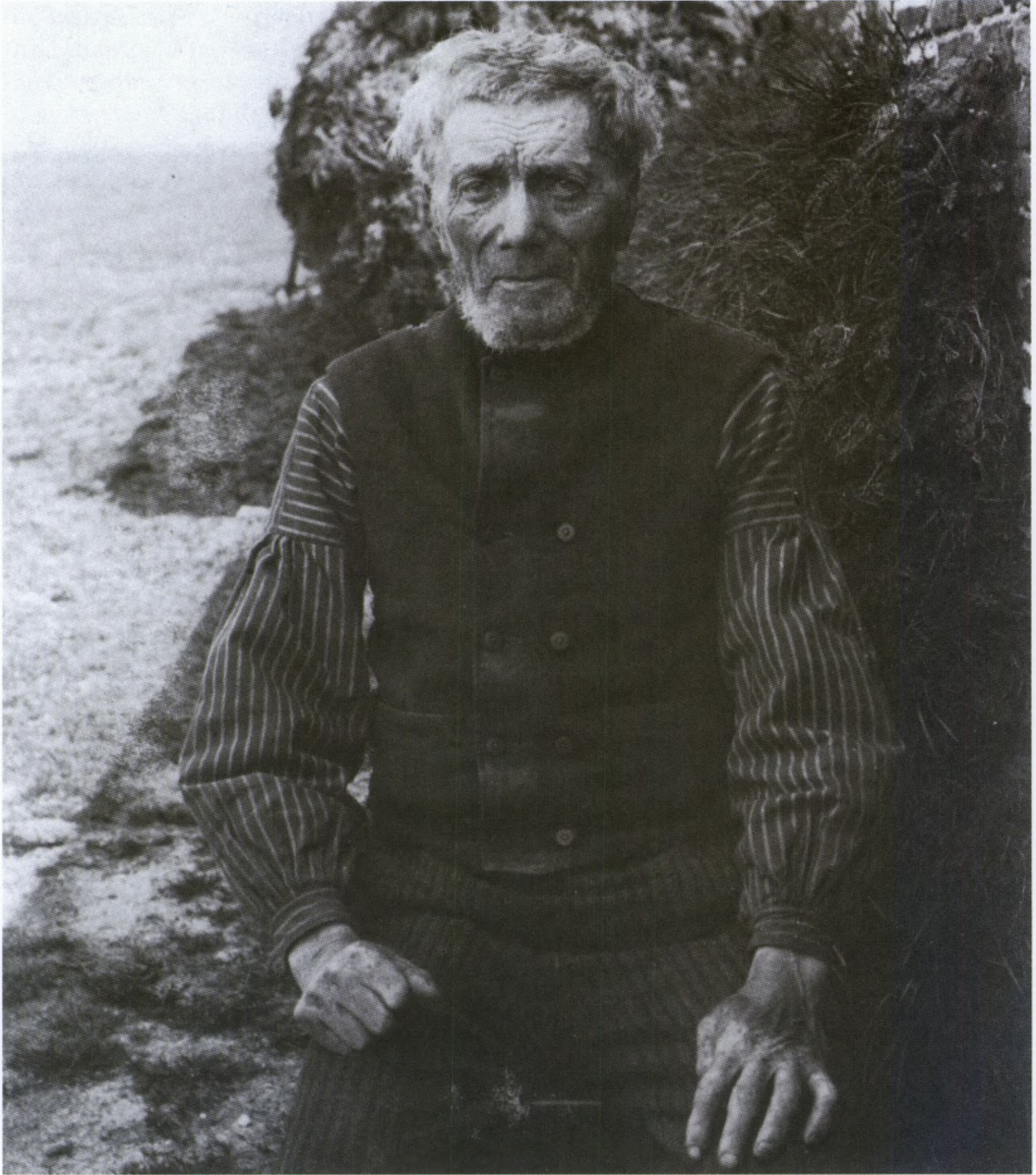
Lykkejægere

Når en heks stjal lykke fra et arbejde, var det nødvendigt at opsøge kloge folk, for almindelige mennesker evnede tilsyneladende ikke at føre lykken tilbage til arbejdet. På andre områder er der imidlertid tegn på, at jævne mennesker mentes at have indsigt og evner til at påvirke fordelingen af lykke på magisk vis. Tang Kristensen optegnede fx også magiske råd, som jævne mennesker selv kunne følge. Huskone Abelone Johanne Kristensdatter i Kirkeby fortalte om en lykkemønt, som medførte rigdom. *"Vekseldaleren kommer altid tilbage til den, der ejer den, og når man giver den ud, lokker den alle pengene i den fremmede pung med sig, ihvor mange der så er. Det er nok rart at vide, hvordan man får sådan en"*.⁴⁸ Fortællingen giver indtryk af en mere aktivt opsøgende holdning til lykken end beretningerne om, hvordan svinelykken eller hønselykken blev forhekset. Abelone Johanne Kristensdatter opfordrede tilhørerne til at anskaffe sig en vekseldaler og forklarede, hvordan den kunne erhverves ved, at man blandt andet gik baglæns op til kirken om natten med en kat og råbte Fandens navn.⁴⁹ Fortælleren så åbenbart intet forkaste-

ligt i, at man erhvervede rigdom fra andre mennesker ved at påkalde sig Fanden. Hendes holdning har tilsyneladende ikke været generelt udbredt i samtiden, for historikeren Peter Henningsen skriver i sin undersøgelse af det danske bondesamfund, at *"... lykken kunne manipuleres ved hjælp af onde kræfter: hvis man ikke fra skæbnens hånd var udstyret med lykke – den gode lykke – kunne man via magi tilrane sig andres lykke ... Lykke opnået på denne måde var pr. definition ond – den var et resultat af forgørende trolddom og hekseri"*.⁵⁰

En opsøgende holdning til lykken ses ligeledes i den store mængde eventyr, der handler om mennesker, som tog ud for at prøve lykken, eller rettere *"prøve hans lykke,"* som det formuleres i mange af eventyrene. Vendingen bruges i to forskellige sammenhænge, som synes at have en forskellig grad af abstraktion i forhold til opfattelsen af lykkebegrebet. I en mindre del af fortællingerne benyttes vendingen *"prøve hans lykke"* meget konkret i forbindelse med en persons opnåelse af et nøje defineret mål i en bestemt kontekst. Typisk benyttedes vendingen i forbindelse med, at en mand forsøgte at vinde en prinsesse. At prøve sin lykke fremstilles ofte som en forholdsvis spontan handling. Nogle af meddelejerne fortalte, at personen *"fik lyst til"* eller fik *"isinds"* at gøre det.⁵¹ Dermed antyder fortællerne, at når hovedpersonerne tog ud for at prøve deres lykke, var det en pludselig indskydelse, snarere end et resultat af lange rationelle overvejelser. De personer, som prøvede lykken, kunne ikke være sikre på at opnå den. Det ses fx i Hammerumhøjskoleeleven Anders Kristian Jensens fortælling om tre brødre, der ville forsøge at vinde en prinsesse: *"Povl og Per, de prøvede begge to deres lykke, men det gik galt"*.⁵² Der var altså reelt tale om en prøve, hvor resultatet ikke var givet på forhånd – i hvert

Læreren Niels Andersen Uglso (1817-1899) fra Sønder-Os i Sunds sogn fortalte eventyr og sagn til folkemindesamleren Evald Tang Kristensen. Sammen med andre fortælleres historier kan Niels Uglso's fortællinger give et indblik i nogle af de forestillinger og længsler, der florerede blandt landbefolkningen i slutningen af 1800-tallet. Evald Tang Kristensen skrev i 1898: "Man kan ikke let i vore dage forestille sig, hvilken oplevelse disse gamle historier kunne have, og hvordan de kunne bidrage til at udvide livssynet hos disse mennesker, der tit levede under trange kår og i de usleste hytter, hvor alt ellers var snævert og fattigt og trangt. Der var noget opløftende i under slige livsforhold at fortælle om prinsesser og riddere og om, hvordan en fattig bondeknold til sidst blev konge i Arabien eller et land, der lå så eventyrligt som muligt. Det gav en higen efter også at nå frem; og nåede man efter et langt livs kampe dog ikke ret vidt eller måske slet ikke ud af stedet, så glædede man sig dog ved i sin alderdom at tilbagekalde i sin erindring de lyse barndoms minder og drømme." (Foto: Peter Olsen, 1895. Dansk Folkemindesamling).

fald havde de involverede personer tilsyneladende ikke kendskab til resultatet.

I hovedparten af fortællingerne bruges vendingen "prøve hans lykke" dog i en anden betydning. Her benyttes udtrykket ikke i forbindelse med erobringen af et konkret objekt som fx en prinsesse, men i stedet til at betegne de skildrede personers motiv for at rejse ud i verden. Følgende passage fra indledningen af et eventyr fortalt af højskoleelev Mads Kristian Jensen i Hammerum indeholder vigtige oplysninger om nogle af de forestillinger, der var forbundet med vendingen: "*Der var engang en mand ... han havde en søn, og da han så blev voksen, ville han en dag ud i verden at prøve hans lykke. Så sagde han da det til hans fader, om han havde ikke noget imod det. Han sagde nej, men vil du træffe din lykke, så skal den finde dig, du ikke den. Så lod han bygge et lille fartøj ... helt uden ror, thi han måtte ingen ting have at styre det med.*"⁵³ Selve det at rejse ud i verden synes her at repræsentere en mulighed for at finde sin lykke, og i øvrigt viser faderens anvisning sig at være formålstjenlig, for fortællingen slutter med, at drengen blev greve. Faderens råd om at tage ud uden ror kan læses som udtryk for, at det var umuligt for mennesket at planlægge rejsen og selv opsøge sin lykke. Fraværet af lange overvejelser og planlægning var i øvrigt også kendetegnende for de unge mænd, der i de foregående fortællinger spontant "*fik lyst til*" eller fik "*isinds*" at prøve deres lykke. Det er rationalet bag faderens råd, at først når mennesket holder op med at lede målrettet efter lykke, vil lykke indtræffe. Dette stemmer godt overens med de ovennævnte fortællinger, hvor mennesker, der udførte gode handlinger med slet formål – fx ønsket om at opnå egen vinding og lykke – netop ikke mødte lykke.

Lykken i fortællingen om drengen,

der sejler ud uden ror, synes at have en lidt anden karakter end i de fortællinger, hvor vendingen "*prøve hans lykke*" benyttes i forbindelse med at opnå lykke i form af et defineret mål i en konkret sammenhæng. Det synes umiddelbart at være mere åbent og ukendt, hvad lykken består af i sammenligning med den konkrete lykke, der fx også optræder i begreber som svinelykke. I begyndelsen af fortællingen havde drengen tilsyneladende ingen nærmere defineret idé om, hvad "*hans lykke*" bestod i; det erfarede han først til slut.

At der tales om, at hovedpersonen vil møde *hans* lykke, giver indtryk af en forestilling om, at der eksisterede en form for ukendt lykke, der var specifikt bestemt for den enkelte. Der synes at være et sammenfald mellem ordene *lykke* og *skæbne*, og i Molbechs ordbog fra 1833 henvises til begrebet *skæbne*, hvis man slår op under ordet *lykke*.⁵⁴

Det er relevant at nævne, at der andre steder i Tang Kristensens optegnelser af sagn og eventyr fra Gjellerup-egnen optræder forestillinger om, at begivenheder kunne være forudbestemte. Mange forskellige aspekter i livet mentes at kunne forudsiges gennem varsler. Der er bl.a. eksempler på, at et menneskes dødstidspunkt, den nye jernbanestrækningens placering og den nye konge på tronen blev afsløret gennem forvarsler.⁵⁵

I den forbindelse er det også interessant, hvad folkelivsforskeren H.F. Feilberg skriver om almuens forståelse af, i hvor høj grad det var muligt at præge sin egen tilværelse: "*Almuen føler, at der er en jernhård nødvendighed i tilværelsen, alle må bøje sig derunder. Man kalder ikke denne livets dunkle baggrund for "skæbne"; thi slige udtryk bruges nu engang ikke hos bønderfolk, men man giver sin tanke udtryk på andre måder ... Ethvert forsøg på at undgå det, "som er bestemt", er unyttigt, ja, formaste-*

ligt. Hvad nytter det at hente læge i sygdomstilfælde? Når "døden er der", er al hans visdom omsonst, og er døden der ikke, kommer den syge sig, - og penge spares, tiderne er knappe. Alt bliver som det er "bestemt".⁵⁶ At dømme ud fra H.F. Feilbergs kildemateriale behandler han en bred europæisk almuekultur i artiklen. Han bygger på et forholdsvist spredt materiale fra forskellige steder i Europa - og sågar Egypten - i en periode, der spænder fra oldtiden til samtiden. Feilberg henviser i artiklen flere steder til Tang Kristensens trykte kilde-samlinger, men i forbindelse med citatet ovenfor henviser han i noter til slavisk og keltisk folkloremateriale, og efterfølgende inddrager han en sydtysk vise. Når det billede, Feilberg tegner af almu- en, ikke entydigt kan genfindes i Evald Tang Kristensens optegnelser fra Gjellerup-egnen omkring 1870, hænger det formentligt sammen med, at hans kildematerialers ophavssted og tidsperiode er bred.

Nogle af fortællingerne fra Gjellerup og Sunds kan som nævnt give indtryk af, at der eksisterede forestillinger om, at - i hvert fald dele af - tilværelsen kunne være forudbestemt.⁵⁷ Men det forhindrede ikke mennesker i at tage ud og prøve deres lykke i fortællingerne. Fortællingerne giver heller ikke indtryk af, at de lykkeafprøvende mennesker på forhånd kunne vide, om de havde en reel mulighed for at opnå lykken, fordi det i forvejen var bestemt, hvem lykken skulle tilfalde.

Selv om drengen, der sejlede ud uden ror, ikke selv kunne sætte kursen, så gjorde det ham ikke handlingslammet. Han drog ud med åbent sind og gav mulighed for at lade lykke indtræffe. Der var altså en opfattelse af, at lykke ikke automatisk kom til mennesket, for så havde det ikke været nødvendigt at tage ud for at lade lykken finde sig. Forestil-

Her ses en kone, der kærner smør. For at sikre smørlykken kunne hun kaste en lykkebringende hestesko ned i smørkærnen. Så ville smørkærningen føre til et godt resultat ifølge datidens folketro. Umiddelbart virker denne tankegang nok fremmedartet på mange af nutidens mennesker, men også i dag eksisterer forestillinger om, at lykken kan være knyttet til ting. Foruden hestesko menes fx firkløvere, maskotter i form af tøjdyr eller en særlig fodboldtrøje at bringe lykke ved bryllupper, ek-samen, sportskampe og lignende. (Foto: Niels Sørensen, begyndelsen af 1900-tallet. Dansk Folkemindesamling).

lingerne om, at visse begivenheder i tilværelsen var forudbestemte, ser dermed ikke ud til generelt at forhindre menneskene i at være aktivt opsøgende.

Desværre er det kun en yderst begrænset del af Tang Kristensens optegnelser fra Gjellerup og Sunds sogne, der omhandler skæbneforestillinger, så man må være varsom med at drage konklusioner på denne baggrund. Dog giver

materialet indtryk af holdninger, som står i modstrid med Feilbergs beskrivelse af handlingslammelse som konsekvens af en forestilling om, at alt var bestemt på forhånd.

Fortællerne på Gjellerup-egnen giver ikke umiddelbart udtryk for, at fordelingen af lykke var bestemt på forhånd, men hvad var så væsentligt for, hvem der opnåede lykken? I det følgende ses på nogle af de mange fortællinger, der handler om mennesker, som mere eller mindre uventet modtog lykke. Disse fortællinger giver mulighed for at indkredse forestillingerne om, hvad der skulle til for at opnå lykke.

Indsidderske Ellen Andersdatter i Gjellerup har fortalt en historie om en kone, som hjalp til ved en barsel efter at være blevet opfordret af *"en lille mand"*.⁵⁸ Manden gav hende efterfølgende nogle høvlspåner, som hun skulle brænde, *"og det, der blev så af dem, skulle hun passe på og gemme, [for] så længe hun havde det i hendes gård, skulle hun have sådan en god lykke til alting ... Da de var så brændt, så stod der en lillebitte guldrok ... Så længe som hun der levede, havde hun og god held til alting, men da hun var så død, lod børnene gøre den [dvs. smelte guldrokken om], og så var det forbi med heldet, de mistede så meget af hoveder og alting"*.⁵⁹ I fortællingen optræder held eller lykke som en konkret størrelse, som én person kunne forære til en anden. Konen gjorde sig fortjent til at modtage lykke ved at hjælpe til ved en fødsel. Hun ydede med andre ord noget, før hun opnåede lykke. Manden blev beskrevet som *"en lille mand"*, der boede under konens stald, og må betragtes som et væsen fra folketroen – måske ham, der andetsteds kaldes gårdboen eller nissen.⁶⁰ Hans gave havde en magisk karakter, som det også fremgår af selve substansen: Ganske almindelige høvlspåner blev transformeret til en lille

guldrok, da de blev brændt. Guldrokken var ikke blot et symbol eller en metafor for lykke, men lykken blev betragtet som helt håndgribeligt knyttet til guldrokken. Lykken var direkte betinget af, at guldet var formet som en rok, for da guldet blev smeltet om, forsvandt lykken.

Det præciseres ikke, hvad der ligger i vendingen om, at konen fik *"god held til alting"*.⁶¹ Dog tyder ordet *"alting"* på, at konens lykke ikke var bundet til ét bestemt aspekt af livet, som det var tilfældet med æggelykke og svinelykke, men at alt ville lykkes for hende, så længe hun havde guldrokken. Da hendes børn imidlertid mistede guldrokken og heldet, resulterede det i, at de *"mistede så meget af hoveder og alting"*.⁶² Tabet af lykke førte til tab af rigdom, og det tyder på, at konens lykke var forbundet med materiel velstand.

Lykken ser ikke ud til at være personligt knyttet til konen. I princippet kunne hendes børn nok have overtaget hendes lykke, men de respekterede ikke guldrokkens fysiske udformning, som lykken var bundet til. De overholdt med andre ord ikke den lille mands påbud om at *"passe på og gemme"* hans gave.

Evald Tang Kristensen har i Gjellerup og Sunds sogne optegnet mange lignende historier om mennesker, der opnåede rigdom ved at hjælpe væsener fra folketroen. Imidlertid var det ikke alene hjælpen, der blev belønnet, men ofte var belønningen betinget af, hvilken holdning der motiverede hjælpen. Højskoleelev Kristian Peder Hansen i Hammerum fortalte om to piger, der fik høvlspåner af en lille mand, fordi de havde hjulpet ham. Dog var det særlig den ene pige, der ville hjælpe manden, og den anden pige smed desuden sine spåner væk: *"hun grinte ad dem, det var noget godt at give dem, hun regnede dem ikke for noget"*.⁶³ Høvlspånerne blev imidlertid til guld, og dermed var det kun den

Menneskene på billedet er ved at tække et tag. I dag vil de fleste mene, at hvis tækkemændene er dygtige og omhyggelige, så skal taget nok blive godt. Flid og dygtighed anses generelt for at være egenskaber, der kan føre til gode resultater i mange af livets sammenhænge. Nogle mennesker satser dog på heldet som en hurtig vej til rigdom og succes, som det fx ses i spillehaller og lotterier. Sagn- og eventyrfortællerne i 1800-tallet kom imidlertid med et helt tredje bud på, hvordan man kunne opnå fremgang, lykke og velstand. I fortællingerne gik det ofte godt for de mennesker, der af et oprigtigt hjerte opførte sig ordentligt over for andre mennesker, overnaturlige væsener og dyr. (Foto: Niels Sørensen, 1914. Dansk Folkemindesamling).

pige, som renhjertet viste hjælpsomhed og respekt for mandens gave, som opnåede rigdom. Den pige, som havde gjort nar af sin gave, fik derimod ingen belønning. Fortællingen afspejler den opfattelse, at inden mennesket kunne opnå lykke, måtte det først gøre sig fortjent til det og dernæst anerkende og værdsætte den gave, der blev tilbudt.

Samtidig med at det gik godt for mennesker, som udviste belønningsværdig adfærd, er der tendens til, at det gik dårligt for mennesker, som blev skildret som onde og ærgerrige. I 1871 fortalte husko-

ne Karen Jørgensdatter Mølgaard i Sønder Os et eventyr om en pige, som delte sin mad med tre magiske væsener: "Hun skulle have en ønske, for hun var så god. Den ene ønskede, [at] køn var hun, men at hun måtte blive kønnere. Den anden, at hun måtte spytte perler og guld, og den tredje at hun måtte blive dronning."⁶⁴ Pigen viste godhed mod de magiske væsener ved at dele sin mad med dem, og derfor forbedrede de hendes egenskaber og fremtidsudsigter. Som et modbillede til pigens handling skildrede Karen Jørgensdatter Mølgaard pigens stedsøsters

møde med en af de små mænd: *"Nej, han fik ikke hendes mellemmad [dvs. mellemmad], det kunne han stole på, han skulle gå væk. Hun gav ham af fejtræet."*⁶⁵ Stedsøsteren portrætteres som nærig og fjendtlig over for mændene, og fortælleren berettede efterfølgende, hvordan søsteren blev straffet og ikke fik velstand og lykke som den pige, der delte sin mad med mændene. Ved at opstille sådanne modbilleder af mennesker, der handlede forskelligt og efterfølgende blev belønnet eller straffet, tegner fortællingerne et billede af, hvilke handlinger der fører til lykke.

Et andet illustrativt eksempel på, hvad der fremmer og hæmmer opnåelse af lykke, ses i en fortælling fra 1876, som stammer fra højskoleelev Kristian Peder Hansen i Hammerum. Han fortalte: *"Der var en kone, der havde tre piger. Så den ene af dem kunne hun aldrig lide. [Moderen] vidste ikke, hvordan hun kunne komme af med [pigen]"*.⁶⁶ Kristian Peder Hansen skildrede, hvordan moderen sendte pigen bort, hvorefter pigen overnattede hos en gammel mand, hvor hun fik en pose med mad og penge. Hendes to søstre hørte om hendes oplevelser, og *"blev mere vrede over det held, [så de] ville ten [dvs. afsted] næste dag for at komme til det hus [for] at få sådan en pose"*.⁶⁷ Det lykkedes dog ikke for de to søstre at opnå det samme "held" som den første søster, og det bliver forklæret, hvis fortællingens handlingsforløb nærlæses. Den første piges ankomst til den gamle mands hus skildres med ordene: *"Hun spurgte, om hun kunne ikke blive der i nat. Jo, [det] kunne [hun] nok, men han havde ikke uden én seng, men s[agde at] hun [kunne] lægge sig i den. Han [ville] lægge sig udenfor på noget strå. Men pigen ville ligge på halmen, og han ... [måtte sove i] sengen"*.⁶⁸ Pigen ønskede ikke at lægge beslag på den gamle mands seng, og hun viste dermed beske-

denhed, ydmyghed og godhed over for manden. Derimod fortalte Kristian Peder Hansen om pigens to søstres reaktion på mandens tilsvarende tilbud: *"De var ikke til sinds som den første [pige], [men] tykte, [at] han kunne godt ligge på halm[en], [de] ville gerne til sengs"*.⁶⁹

Desuden var der en forskel i pigens og søstrenes situation og hensigt med besøget hos den gamle mand. Pigen var i nød, da hun kom til manden, hvorimod søstrene kom med det mål at erhverve rigdom: *"Om m[origenen da] de kom op, det første de så efter var, om m[anden] lå på halmen. Det gjorde han ikke. Dernæst gik de hen og så bag kammerdøren, men det var ikke efter manden, men pengeposen, [for] der vidste de, deres søster havde fundet den"*.⁷⁰ De to søstres egenskaber vurderes negativt i fortællingen. Det understreges i eventyrets slutning, hvor søstrene blev bidt af hugorme og snoge som straf for deres pengegriskhed og manglede hensynsfuldhed, hvorimod den første pige havde gjort sig fortjent til lykken ved at vise det modsatte: hensyn, respekt og ydmyghed. Disse egenskaber blev efter alt at dømme vurderet positivt af fortælleren og eventuelle tilhørere, eftersom de belønnes i fortællingen.⁷¹

Ligesom fortællingen om drengen, der sejlede ud uden ror, kan fortællingen om pigen og den gamle mand i skoven give indtryk af en forestilling om, at netop den person, som ikke målrettet søgte efter lykken, kom i besiddelse af den. I øvrigt er det en tænke måde, der findes i mange eventyr både i og uden for Europa, at den person, som forsætligt søgte lykken og ikke gjorde det med rent hjerte, ville fejle. Hvis et ondt menneske for eksempel forsøgte at gentage en god persons lykkelige eventyr, blev han straffet eller mødte ligefrem sin undergang.⁷²

Selv om mange af historierne rummer en forestilling om, at mennesker skulle vise, at de var værdige til at opnå lyk-

ken, er det ikke altid, at det står så tydeligt frem. Der er fortællinger, hvor det ikke umiddelbart er let at afgøre, om et menneske opnåede fx prinsessen og kongeriget, fordi han var forudbestemt til det eller som resultat af egen indsats. Et illustrativt eksempel er en fortælling om en doven dreng, som blev fortalt i 1872 af husmand Jens Povlsen fra Tværmose i Sunds sogn. Drengen modtog tre ønsker fra en fisk og ønskede, at en prinsesse skulle få et barn. Han blev udpeget som fader til barnet og fik derfor prinsessen, fortalte Jens Povlsen. Umiddelbart kunne det se ud som om, drengen opnåede lykken, fuldstændig uden at det var hans egen fortjeneste, og snarere fordi han var forudbestemt til det. Historikeren Peter Henningsen har udlagt eventyret på denne måde og brugt det til at illustrere, at det danske bondesamfund var præget af en norm om, at det ikke nyttede at stræbe efter velstand og rigdom, fordi den enkelte ikke havde indflydelse på de magter, som tildelte mennesket større eller mindre dele heraf.⁷³ Argumentet for denne tolkning er, at det ikke var drengens egen fortjeneste, at han opnåede lykken, prinsessen og kongeriget, men at det skyldtes, at han var udvalgt til at modtage lykken. *"Var det meningen, at man skulle være rig, så blev man det, hvad enten man gjorde noget eller ej. Denne forestilling belyses i det jyske folkeeventyr Den dovne drengs ønsker, hvor den usigeligt dovne dreng, sin dorskhed til trods, er den, som vinder lykken, prinsessen og det halve kongerige. Dette gør han ikke på grund af sin dovenskab, men fordi lykken af uransagelige grunde netop udvælger ham som den heldige. Det er altså ikke hans egen fortjeneste, at lykken tilsmiler ham. Det sker blot – uvist hvorfor,"* skriver Peter Henningsen i sin disputats.⁷⁴ Hvis man imidlertid nærlæser detaljerne i fortællingen, er der tegn, der tyder på, at

det til dels var drengens egen fortjeneste. *"Så skulle han hente vand til moderen, så fik han en fisk i spanden, og den bad om at gå, så skulle han have tre ønsker."*⁷⁵ Drengen modtog ønskerne, som blev udgangspunktet for at få prinsessen og kongeriget, af en fisk, fordi han lod den gå fri. Det var denne handling, der satte gang i de begivenheder, der førte ham til en bedre position. Teksten kan altså tolkes som udtryk for, at drengen blev belønnet, fordi han levede op til en moralsk norm om at være god mod dyr.⁷⁶ Folkemindeoptegnelserne kan ikke bruges som kilde til, hvordan menneskene virkelig opførte sig over for dyr. Derimod kan de godt give et indtryk af, hvilke normer der eksisterede i relation til dyr. I den forbindelse er det interessant, at dyr, mennesker og overtroiske væsener tillægges nogle af de samme funktioner i fortællingerne. Det er karakteristisk, at personerne belønnes, når de opfører sig godt over for andre – uanset om det drejer sig om mennesker, dyr eller væsner tilhørende folketroen.

Perspektivering og afrunding

De historiske fremstillinger af lykkeforestillingerne i bondesamfundet har ofte lagt vægt på, at lykkebegrebet havde en tæt tilknytning til misundelse.⁷⁷ I bondesamfundet blev misundelse betragtet som skadevoldende, fordi det kunne resultere i forgørelse af lykke. Ros og komplimenter blev opfattet som negative, fordi de blev set som udtryk for, at man var misundelig, og i yderste konsekvens kunne ros føre til beskyldninger om hekseri.⁷⁸

Der har ikke i samme grad været fokus på, at lykkebegrebet også er knyttet til udøvelsen af gavmildhed.⁷⁹ Forhåbentlig kan Tang Kristensens folkløriske optegnelser være med til at ændre

dette. I fortællingerne er lykkebegrebet ofte omdrejningspunkt for nogle moralske pointer. Det kan læses ud af fortællinger, hvilken adfærd og hvilke holdninger der er belønningseværdige. Det er netop en pointe i mange af fortællingerne, at man opnår lykke, hvis man opfører sig korrekt ud fra uselviske motiver. I fortællingerne blev mennesker eksempelvis belønnet, hvis de var gavmilde og delte ud af deres mad, hvis de var barmhjertige og slap en fisk løs, eller hvis de viste respekt over for en vært og lod ham få den bedste soveplads. Sådanne handlinger kan sætte gang i forløb, der fører til lykke. Hvor det som nævnt var misundelse eller hævn, der motiverede til at stjæle lykke, var det omvendt gavmildhed, barmhjertighed, hjælpsomhed og andre positivt vurderede egenskaber, som medførte erhvervelse af lykke.⁸⁰

Når der ikke i samme grad har været fokus på disse mere positive aspekter ved lykkebegrebet, kan det hænge sammen med, at meget af den hidtidige forskning bygger på kilder i relation til hekseanklagerne. Disse kilder er koncentreret omkring situationer, hvor lykken udebliver. Det folkløriske stof omhandler både erhvervelse og fratagelse af lykke, og forhåbentlig kan dette materiale være med til at tydeliggøre nogle aspekter i den folkelige kultur, som måske ikke står så tydeligt frem i andre kilde typer.

De sagn og eventyr, menneskene i Gjellerup og Sunds sogne fortalte til folkemindesamleren Evald Tang Kristensen i perioden fra 1867 til 1876, rummer spor, der kan være med til at indkredse dele af deres forestillingsverden. Når mange fortællinger læses på tværs ud fra et bestemt tema – som det her er gjort omkring begrebet lykke – træder nogle mønstre frem, så det bliver muligt at få et indblik i fortællernes kulturelle normer og forestillinger.

Fortællerne havde en forestilling om, at lykke var noget helt konkret og håndgribeligt. Der er eksempler på, at lykken kunne være knyttet til fysiske genstande som en mønt eller guldrok, arbejdsprocesser som slagtning, udbytte som æg eller mælk, husdyrhold som svin, kvæg osv., eller til personer som det fx ses i udtrykkene ”prøve hans lykke” og ”træffe hans lykke”.

Ud fra sagnene og eventyrene kan ekstraheres nogle normer om rigtigt og forkert. Fortællingerne udtrykker holdninger om, at menneskene skulle gøre sig fortjent til lykken, men det var ikke udelukkende den gode handling, der var afgørende. Intentionen bag handlingen vurderes også. Der er eksempler på mennesker, som udøvede gode handlinger, men ikke havde hjertet med i det eller udviste en nedladende og respektløs holdning, og disse mennesker blev typisk straffet til sidst. Et eksempel på dette ses i fortællingen om pigen, som forkastede sin gave af høvlspåner, der blev til guld. Både menneskenes tanker og handlinger tæller med i vurderingen af, om deres menneskelige kvaliteter er belønningseværdige. Ligeledes var det ikke velset at have bagtanker om selv at opnå noget med sine handlinger, som det ses i fortællingen om søstrene, der opsøgte manden i skoven med det mål at få en sæk med penge og mad. Det fremstilles ofte negativt, hvis mennesker opsøgte lykken målrettet, hvorimod det var positivt, hvis mennesker udførte gode gerninger spontant og uden intentioner om selv at få noget ud af det. I eventyret om drengen, der tog ud i verden på et skib uden ror, udtrykkes forestillinger om, at mennesker ikke selv kunne styre sig frem til lykken. Der opfordredes ikke til, at menneskene skulle lægge en strategi og følge en plan, der førte til lykke. Tværtimod er det overvejende budskab i fortællingerne, at det ville gå godt for de

mennesker, som helhjertet og oprigtigt levede op til fælles moralske normer om god opførsel.

Når fortællerne ville finde forklaringer på, hvorfor det gik godt for nogle mennesker, men skidt for andre, så rettede de ofte blikket mod personernes sociale relationer. Hvis en bondes arbejde mislykkedes, kunne det fx sættes i forbindelse med, at han var blevet uvenner med en heks. Hvis en pige derimod opnåede lykke og rigdom, kunne det fx udspringe af, at hun delte sin mad med nogle fremmede. I fortællingerne vurderes det enkelte menneskes succes eller fiasko således op imod, hvordan men-

nesket opførte sig over for andre mennesker. I sammenligning med i dag var 1800-tallets jævne mennesker i højere grad afhængige af hinanden i lokalsamfundene på landet, og det er ikke overraskende, at hverdagens erfaringer påvirkede menneskenes tankegang og kom til udtryk i de fortællinger, de fortalte. Sagn og eventyr kan bidrage til at uddybe eller nuancere aspekter, der kendes fra andre kilder. Evald Tang Kristensens unikke materiale kan være med til at belyse, hvilke kulturelle normer og forestillinger der har været meningsfulde for almindelige mennesker i slutningen af 1800-tallet.

Noter

- 1 Mange tak til seniorforsker dr.phil. Jens Henrik Koudal og ph.d.-stipendiat Caroline Nyvang for kommentarer til artiklen.
- 2 Bjarne Stoklund: "1800-årenes bondedagbøger" i Karen Schousboe: *Bonedagbøger – kilder til dagliglivets historie*, 1980, s. 15-24.
- 3 Peter Burke: *Popular Culture in Early Modern Europe*, 1994, s. 17f.
- 4 Evald Tang Kristensen: *Minder og Oplevelser*, bd. 1, 1923, s. 152-170, Evald Tang Kristensen: *Jyske Folkeminder*, bd. 11, 1891, s. 321, 323ff, Evald Tang Kristensen: *Jyske Folkeminder*, bd. 6, 1883, s. 389.
- 5 Evald Tang Kristensen: *Jyske Folkeminder*, bd. 11, 1891, s. 321. Eventyrforskeren Bengt Holbek konkluderer ud fra sammenligninger med andre samtidige optegnere, at Evald Tang Kristensen havde en overlegen optegningsteknik. Bengt Holbek: *Interpretation of Fairy Tales*, 1987, s. 72-75.
- 6 Evald Tang Kristensen: *Jyske Folkeminder*, bd. 11, 1891, s. 320ff; Evald Tang Kristensens brev 174 til Svend Grundtvig (8-2-1880) i Else Marie Kofod: *Evald Tang Kristensens syn på folkeminderne*, 1984, s. 77.
- 7 Den nye kulturhistorieforskning har imidlertid også fået mange andre betegnelser som "Alltagsgeschichte", "history of everyday life"

- og senere "mikrohistorie", og den britiske historiker E.P. Thompson (1924-1993) kaldte den "history from below". Se Palle Ove Christiansen: *Kulturhistorie som opposition*, 2000, s. 121ff.
- 8 E.P. Thompson: "Folklore, Anthropology, and Social History", *The Indian Historical Review*, 3:2, 1977, s. 251 og 256.
  - 9 Historikeren Henrik Stevnsborg har i en artikel i 1982 vist, at sagnene er en højst usikker kilde, hvis de anskues som beretninger til fx konflikten mellem herremand og bonde i det sene 1800-tal. I sin konklusion peger han netop på, at materialets kildemæssige potentiale ligger i belysning af holdninger, forestillinger og bevidsthed, men han har ikke selv arbejdet videre med materialet ud fra denne vinkel. Henrik Stevnsborg: "– af usikkert kan ikke komme sikkert", *Fortid & Nutid*, 29, 1982, s. 375-408.
  - 10 Her er fundet inspiration hos den italienske mikrohistoriker Carlo Ginzburgs tese om, at den italienske møller Mennochios udsagn gav mening for de andre beboere i hans landsby, selv om han var mere fantasifuld end de fleste. Carlo Ginzburg: *Osten og ormene*, 2006 [1976]. Jeg er desuden inspireret af folkloristen Bengt Holbeks påpegning af, at de meget symboladede trylleeventyr afspejler normer, der var gældende blandt almuen. Ligeledes indkredser eventyrene, hvilke menneskelige kvaliteter der ifølge almuen burde belønnes. Bengt Holbek: *Tag eventyret på ordet, Humaniora*, 1, 1987; Bengt Holbek: *Interpretation of Fairy Tales*, 1987, s. 169, 182-183, 406-409.
  - 11 For et indblik i nogle af lykkebegrebets mange facetter, se Nils-Arvid Bringéus: *Lycken kommer, lycken går*, 2004.
  - 12 Evald Tang Kristensen: *Jyske Folkeminder*, bd. 1, s. IX. Se også Erik Dal: *Nordisk folkeviseforskning siden 1800*, 1956, s. 81. Det har ikke været muligt at tidsfæste alle fortællingerne fra Gjellerup og Sunds. Når citater i det følgende opgives uden tidsangivelse, må det anses, at de er fra perioden 1867 (hvor Tang Kristensen begyndte sin indsamling) til 1876.
  - 13 Kenneth Olwig: *Hedens natur. Om natursyn og naturanvendelse gennem tiderne*, 1986, s. 127.
  - 14 J.P. Trap: *Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark*, bd. 6, 1879, s. 360-362; Konrad Understrup: *Sunds Sogns Historie*, 1935, s. 93; K.F.L. Nielsen: *Fra Studekørsel til Motordrift. Nogle optegnelser om Gellerup sogn*, 1922, s. 71, 81.
  - 15 Evald Tang Kristensen: "Sæd og Skik for et Par Menneskealdre siden", *Hedebogen*, 1909.
  - 16 Se fx Evald Tang Kristensen: *Jyske Folkeminder*, bd. 1, 1871, s. VII.
  - 17 Tang Kristensen optegnede som nævnt hos en del skolelærere, og de historier, som lærerne fortalte, ligner de andre fortælleres. Heller ikke stoffet fra de 13 elever, der gik på højskole i landsbyen Hammerum i Gjellerup sogn, skiller sig ud.
  - 18 Se fx Lorenz Rerup: *Danmarks Historie. Tiden 1864-1914*, bd. 6, 1989, s. 78.
  - 19 Der var forskellig påklædning og forventninger om opførsel, alt efter om man tilhørte de unge eller voksne/giftes lag. Det kom til udtryk ved brylluppet, hvor brudeparret fik konehue og mandshat på. Ligeledes dansede man til brullupsfesten en dans, hvor brudeparret dansede ud af de unge ugiftes gruppe og over til de giftes lag. Annikki Kaivola-Bregenhøj: *Bondebryllup*, 1983, s. 29ff.
  - 20 Evald Tang Kristensen: *Jyske Folkeminder*, bd. 4, 1880, s. 271-272. For læsevenlighedens skyld gengives citater med moderne retskrivning og tegnsætning, og forkortelser er skrevet fuldt ud.
  - 21 Evald Tang Kristensen: *Jyske Folkeminder*, bd. 3, 1876, nr. 365.
  - 22 Samme, nr. 362.
  - 23 Evald Tang Kristensen: *Jyske Folkeminder*, bd. 4, 1880, nr. 303.
  - 24 Samme, nr. 313.
  - 25 Fortællingen kan læses på et håndskrift, der opbevares i Dansk Folkemindesamling med arkivsignaturen: DFS 1929/18 s. 126a-126b.
  - 26 Evald Tang Kristensen: *Jyske Folkeminder*, bd. 3, 1876, nr. 368.
  - 27 DFS 1929/18 s. 126a-126b.
  - 28 Jagtlykke nævnes i DFS 1929/41, æv 997.
  - 29 Se fx J.V. Povlsen, hjælpelærer, Gjellerup; DFS 1929/18 s. 126a-126b. Se i øvrigt Gustav Henningsen: *Heksejægeren på Rugård*. De sidste trolddomsprocesser i Jylland 1685-87, 1991, s. 22-23. Gustav Henningsen har fundet lignende træk i 1600-tallet og skriver, at magi dengang fungerede som en handelsvare.
  - 30 Jonas Frykman: *Horan i bondesamhället*, 1977, s. 92. I øvrigt skriver Jonas Frykman på baggrund af svenske folkloristiske optegnelser, at smørkærningens succes blev anset for at være direkte relateret til det moralske niveau hos den person, der kærnedede smørret. Der kan imidlertid iagttages forskellige holdninger til, om jomfruelighed eller løssluppen-

- hed tæller positivt. Nogle optegnelser medde-
ler, at horagtige kvinder lettest fik smør, mens
andre kilder omvendt fortæller, at kyske kvin-
der lettest fik succes med smørkærningen. Lig-
nende holdninger kommer ikke til udtryk i
Tang Kristensens optegnelser fra Gjellerup og
Sunds sogne.
- 31 Bente Gullveig Alver: Heksetro og trolddom.
Et studie i norsk heksevæsen, 1971, s. 175.
- 32 Evald Tang Kristensen: Jyske Folkeminder,
bd. 3, 1876, nr. 368.
- 33 Med hensyn til hekseenes motiver for at stjæle
lykke varierer det i fortællingerne, hvad hek-
sene egentlig fik ud af forgørelserne. I nogle
fortællinger stjæler heksen offerets fortjeneste
i form af komælk eller hønseæg, men i andre
tilfælde syntes det udelukkende at være hek-
sens mål at skade offeret, uden at heksen selv
opnåede en håndgribelig fordel ved det.
- 34 Peter Henningsen: Den rationelle bonde, Hi-
storisk Tidsskrift, 100:2, 2000, s. 364f.
- 35 Alan Marcfarlane: Witchcraft in Tudor and
Stuart England, 1970, s. 168; Peter Henning-
sen: Den rationelle bonde, Historisk Tidsskrift
2000:2, s. 355.
- 36 Alan Marcfarlane: Witchcraft in Tudor and
Stuart England, 1970, s. 173f.
- 37 Jens Christian V. Johansen: Da Djævelen var
ude... Trolddom i det 17. århundredes Dan-
mark, 1991, s. 54ff.
- 38 Samme, s. 54ff.
- 39 Samme, s. 56.
- 40 Evald Tang Kristensen: Jyske Folkeminder,
bd. 4, 1880, nr. 362.
- 41 Samme, nr. 303.
- 42 Evald Tang Kristensen: Jyske Folkeminder,
bd. 3, nr. 365, fortalt af hjælpelærer J.V. Povl-
sen, Gjellerup.
- 43 Gustav Henningsen: "Hekseforfølgelser efter
hekseforfølgelsernes tid", Folk og Kultur 1975,
s. 118-125.
- 44 Samme, s. 146.
- 45 Samme, s. 146.
- 46 Samme, s. 103.
- 47 Samme, s. 99.
- 48 Evald Tang Kristensen: Jyske Folkeminder,
bd. 3, 1876, nr. 395.
- 49 Samme.
- 50 Peter Henningsen: "Den rationelle bonde", Hi-
storisk Tidsskrift, 100:2, 2000, s. 353.
- 51 DFS 1929/18 s. 450b, æv 257, Frederik Mar-
tinsen, lærer, Gjellerup, 1872; DFS 1929/18 s.
95b, æv 9, Ane Nielsen, pige, Gjellerup, 1868.
- 52 DFS 1929/16 s. 571b, æv 262. Dog usikkert om
Anders Kristian Jensen eller Jens Kristian
Østergaard er meddeler.
- 53 DFS 1929/16 s. 2113b, æv 1010.
- 54 Christian Molbech: Dansk Ordbog, bd. 1, 1833.
Som det fremgår nedenfor, var ordet skæbne
imidtild ikke et ord, som indgik i hverdagspro-
get hos de mere jævne mennesker på landet.
- 55 Lene Andersen: Historisk folkekultur i Jylland
omkring 1870. Indkredsning af træk i almuens
forestillingsverden ud fra Evald Tang Kristen-
sens optegnelser. Speciale ved Afdeling for Hi-
storie, Københavns Universitet, 2005, s. 81ff.
- 56 H.F. Feilberg: "Skæbnetroen", Aarbog for
Dansk Kulturhistorie, 1897, s. 6-7.
- 57 Ordet "skæbne" optræder kun én enkelt gang i
de 438 fortællinger fra Gjellerup og Sunds.
- 58 DFS 1929/16 s. 630a.
- 59 Samme s. 630b-631a.
- 60 Samme s. 630b.
- 61 Samme.
- 62 Samme s. 631a.
- 63 Samme s. 2136b.
- 64 Samme s. 127b-128a, æv 103.
- 65 Samme s. 128a.
- 66 Samme s. 2085b, æv 998.
- 67 Samme s. 2086a.
- 68 Samme.
- 69 Samme.
- 70 Samme.
- 71 Historikeren Peter Henningsen skriver, at der
i det danske bondesamfund herskede "en fore-
stilling om, at fremgang aldrig nåedes som et
resultat af hårdt arbejde og driftighed, men
derimod som rent og skært held og en gunstig
skæbne." Peter Henningsen: "Den rationelle
bonde", Historisk Tidsskrift, 100:2, 2000, s.
373. Næsten samme ordlyd i Peter Henning-
sen: I sansernes vold. Bondekultur og kultur-
sammenstød i enevældens Danmark, bd. 2,
2006, s. 870. I fortællingerne fra Gjellerup og
Sunds fremstilles mødet med de magiske væ-
sener som udgangspunkt for fremgang, men
det betyder ikke, at fremgang udelukkende
blev opfattet som "rent og skært held", for det
fremgår af fortællingerne, at personerne på
forskellig vis havde gjort sig fortjent til at mod-
tage rigdom og lykke.
- 72 Lutz Röhrich: Märchen und Wirklichkeit. Eine
volkskundliche Untersuchung, 1956, s. 190.
- 73 Peter Henningsen: "Den rationelle bonde",
Historisk Tidsskrift, 100:2, 2000, s. 342. Han
bruger en variant meddelt af en anden fortæl-
ler, se note 75.
- 74 Peter Henningsen: I sansernes vold. Bonde-

- kultur og kultursammenstød under enevældens Danmark, bd. 2, 2006, s. 826.
- 75 DFS 1929/16 s. 613b. Peter Henningsen har benyttet eventyret i en udgave meddelt af Peder Jensen fra Todbjærg til Evald Tang Kristensen; Evald Tang Kristensen: Jyske Folkeminder, bd. 12, 1895, nr. 28. Trods andre formuleringer fortæller Peder Jensen fra Todbjærg også i sin version, at drengen modtog ønskerne, fordi han var hjælpsom og god mod dyr. I Peder Jensens version er dyret blot en frø i stedet for en fisk.
- 76 Bengt Holbek: "Tag eventyret på ordet", Humaniora, 1, 1987. Eventyrforskeren Bengt Holbek har nævnt, at eventyrene i Tang Kristensens samling indeholder normer om, at man bør være god mod dyr. Desværre henviser han ikke til konkrete tekststeder, der kan underbygge hans påstand.
- 77 Bente Gullveig Alver: Heksetro og trolddom. Et studie i norsk heksevæsen, 1971, s. 160ff; Kirsten Hastrup & Orvar Löfgren: "Lykkens økonomi", i Kirsten Hastrup (red.): Den nordiske verden, bd. 1, 1992; Peter Henningsen: I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød under enevældens Danmark, bd. 2, 2006, s. 839ff.
- 78 Peter Henningsen: I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød under enevældens Danmark, bd. 2, 2006, s. 839ff.
- 79 Samme, s. 844-846, nævner, at lykken stillede krav om gavmildhed, ellers kunne lykken hurtigt forsvinde.
- 80 Som nævnt kan det ikke ud fra folkemindestoffet vurderes, om menneskene i virkeligheden udviste gavmildhed. Men historikeren Peter Henningsen har været opmærksom på normerne om gavmildhed, og han skriver, at det var et klassisk træk ved de danske bønder, at de viste stor gavmildhed over for tiggere. Bønderne frygtede simpelthen, at tiggerne ville skade dem på enten magisk vis eller helt bogstaveligt ved fx at brænde gården ned om natten. Peter Henningsen: I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød under enevældens Danmark, bd. 2, 2006, s. 844-846.